

LUCYNA PRZEBÓRSKA-SKOBIEJ

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

POLITYKA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH UNII EUROPEJSKIEJ A ROZWÓJ TURYSTYKI WIEJSKIEJ

Abstract: European Union Rural Development Policy vs. Rural Tourism Development.

Rural tourism is usually perceived as a part of multifunctional rural development, and in the European Union it has been covered by the *Common Agricultural and Rural Policy* as well as the other policies [Przezbórska 2009]. Since the 1990s a clear attitude of the Community towards rural tourism and agritourism has been developed. It was expressed in the statement that “*rural tourism constitutes a fundamental element of the rural development policy, a very important and complementary component of the development strategy and plays a special role in country planning*” [Opinion... 1995]. Rural tourism is usually regarded as a factor of sustainable development, local economies stimulation, increasing employment in rural areas, alternative source of income for farmers and other rural citizens, as well as a factor of landscape care, environmental protection and preserving local culture and traditions. The main purpose of the article was to analyse the development of the place of tourism in the Common Agricultural and Rural Policy and show changes in the number of rural tourism enterprises, and especially changes in the number of farms with other gainful activities in agritourism.

Key words: Agritourism, *Common Agricultural and Rural Policy*, European Union, rural tourism.

Wprowadzenie

Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, rozwija się intensywnie w krajach europejskich od lat 80. XX w., początkowo głównie w krajach Europy Zachodniej, w mniejszym stopniu w krajach skandynawskich oraz pozaeuropejskich [Kutkowska 2003, s. 59]. Jeden z pierwszych raportów dotyczących rozwoju turystyki wiejskiej w krajach Unii Europejskiej powstał pod koniec lat 80. XX w. Już wtedy Grolleau [1987], autor tego raportu, zwracał uwagę na problem definiowania pojęć związanych z obszarami wiejskimi i turystyką na obszarach wiejskich, stwierdzając wówczas, że

turystyka wiejska obejmuje „wszystkie formy turystyki rozwijające się w przestrzeni wiejskiej”, jakkolwiek przestrzeń ta jest różnie rozumiana we Włoszech, w Niemczech, Holandii, Belgii, Luksemburgu i Francji [Grolleau 1987, s. 34]. Zauważył także różnorodność kwater wiejskich w poszczególnych krajach członkowskich Unii Europejskiej, wymieniając wśród nich jako oddzielną grupę kwatery agroturystyczne, związane z gospodarstwami rolnymi. Stwierdził jednak, że i ta grupa nie jest jednorodna i choć gospodarstwa istnieją we wszystkich krajach członkowskich UE, to znacznie różnią się między Belgią, Danią, Portugalią, Włochami czy Francją [Grolleau 1987, s. 32]. W 2003 r. Kutkowska [2003, s. 59] pisała jeszcze, że poza Polską, w regionie Europy Środkowo-Wschodniej agroturystyka jest „praktycznie nieznaną”, a na terenach wiejskich regionu rozwijają się głównie inne formy turystyki, np. na Węgrzech istnieją „pewne formy wynajmowania kwater wiejskich”, podobnie w krajach byłej Jugosławii i w Estonii [Kutkowska 2003, s. 59, za Drzewiecki 2001]. Jakkolwiek McMahan, już w 1996 r., analizuje rozwój turystyki wiejskiej i agroturystyki w krajach Europy Środkowej i Wschodniej [McMahan 1996, s. 175-182], ze szczególnym uwzględnieniem Polski, Węgier i Czech, zwracając uwagę, że są to formy turystyki oferujące relatywnie tanie produkty turystyczne, co wynika z tego, że na ogół nie wymagają dużych inwestycji, ponieważ wykorzystują istniejące zasoby gospodarstw rolnych i innych zabudowań wiejskich. Podkreślił jednak, że ze względu na wzrost wymagań turystów dotyczących obiektów noclegowych w turystyce, i ta grupa będzie zmuszona do inwestowania oraz poprawienia marketingu, a zwłaszcza promocji [*ibidem*, s. 182]. Rozwój turystyki wiejskiej w tym okresie wynikał z trendów rozwojowych turystyki, które wskazywały na to, że turystyka masowa powoli zaczęła ustępować miejsca turystyce indywidualnej, a tym samym zmianie zaczęły ulegać preferencje i oczekiwania turystów [Pothoff 1993]. Turystyka wiejska, a w szczególności agroturystyka, zaczęły pojawiać się w różnego rodzaju dokumentach strategicznych i planach rozwoju obszarów wiejskich jako jeden z elementów wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich [Kłodziński 2006, s. 63-77], podstawa dla zrównoważonego rozwoju małych gospodarstw rolnych, czynnik dywersyfikacji gospodarstw i obszarów wiejskich [Grolleau 1987, s. 35-37; *The Role of Agriculture...* 2009], źródło dodatkowych dochodów dla rolników i innych mieszkańców wsi [*The Role of Agriculture...* 2009] oraz środek ograniczania ryzyka funkcjonowania gospodarstw, ale także jako sposób przeciwdziałania urbanizacji terenów wiejskich lub ich nadmiernemu wyludnianiu (por. tab. 1). Stanowią one także element aktywizacji zawodowej wsi, a podjęcie działalności gospodarczej w tym zakresie może stworzyć dodatkowe zajęcie dla ludności rolniczej i pozarolniczej mieszkającej na wsi, a z czasem przekształcić się w główną formę działalności. Działalność ta kreować może również miejsca pracy dla osób zamieszkałych na wsi. Na początku XXI w., Drzewiecki [2001], na podstawie danych Komisji Europejskiej, podawał, że 23% turystów europejskich wyjeżdża co roku na wieś, a szczególnie duży odsetek wypoczywających na terenach wiejskich odnotowano wśród: Niemców (43%), Holendrów (39%) Duńczyków (35%), Francuzów (29%),

Brytyjczyków i Portugalczyków (po 28% w każdym kraju), Irlandczyków i Hiszpanów (po 27% w każdym kraju) oraz Belgów (25%) [Świetlikowska 1998]. Z tego też powodu najwięcej kwater na wsi powstawało w Europie Zachodniej, szczególnie w Niemczech, Francji, Wielkiej Brytanii czy Irlandii [Drzewiecki 1995].

Veer i Tuunter [2005], w opracowaniu *Rural Tourism in Europe. An Explanation of Success and Failure Factors* przeprowadzili analizę rozwoju turystyki wiejskiej w Europie, wskazując na uwarunkowania jej rozwoju w poszczególnych krajach (czynniki sukcesu i porażek), zwracając szczególną uwagę na politykę dotyczącą rozwoju turystyki na obszarach wiejskich i strategię rozwoju, przedsiębiorczość mieszkańców wsi, struktury organizacyjne (np. stowarzyszenia), szkolenia agroturystyczne, ofertę produktową, rynek agroturystyczny i turystyki wiejskiej (zwracając uwagę na znaczenie rynku krajowego), marketing oraz uregulowania prawne, które w istotny sposób wpływają na możliwości rozwoju obu form turystyki.

W 2006 r. Europejska Federacja Agroturystyki i Turystyki Wiejskiej¹ określiła turystykę wiejską w Europie, jako „*drzemiaczy gigant*” [EuroGites... 2006], podając, że na terenach wiejskich Europy funkcjonuje ok. 180 tys. kwater wiejskich (włączając gospodarstwa agroturystyczne) zrzeszonych w Federacji, oferujących łącznie ponad 2 mln miejsc noclegowych (1/3 ogółu to kwatery w Hiszpanii, która jest jedną z popularniejszych destynacji turystycznych w Europie). Turystyka wiejska według EuroGites wykreowała na terenach wiejskich Europy ok. 500 tys. bezpośrednich i pośrednich miejsc pracy, a dzięki jej rozwojowi na te obszary trafia ok. 37 mld euro dochodu [ibidem]. Łącznie na obszarach wiejskich Europy funkcjonuje ok. 350 tys. kwater² (zrzeszonych i niezrzeszonych), w których znajduje się ok. 4 mln miejsc noclegowych. Ich funkcjonowanie przynosi ponad 150 mld euro dochodów i, co istotne, niemal cały ten dochód trafia bezpośrednio do mieszkańców wsi.

Trzy lata wcześniej, tj. w 2003 r. odbył się w Hiszpanii I Europejski Kongres Turystyki Wiejskiej, w podsumowaniu którego zamieszczono podobne informacje dotyczące rozwoju turystyki wiejskiej, dodając jeszcze, że dochody z agroturystyki stanowiły ok. 15% udziałów całego rynku turystycznego ówczesnej UE [Konkluzje...2003] (w 2001 r. Roberts i Hall [2001, s. 1] podawali, że jest to od 10 do 20%). Wówczas szacowano wydatki odwiedzających jednodniowych i inne wydatki związane z wyjazdami turystycznymi i rekreacyjnymi na wieś w krajach europejskich na ponad 65 mld euro [ibidem].

W ostatnich latach zaczyna zwracać się uwagę na mniejsze tempo rozwoju agroturystyki i turystyki wiejskiej w Europie, a nawet zmniejszenie liczby gospodarstw agroturystycznych w niektórych krajach, wynikające, m.in., ze zmniejszonego zainteresowania turystów ofertą agroturystyczną.

¹ Europejska Federacja Agroturystyki i Turystyki Wiejskiej – w skrócie EuroGites.

² Do kwater turystyki wiejskiej EuroGites zalicza: gospodarstwa agroturystyczne, kwatery prywatne na obszarach wiejskich, obiekty Bed & Breakfast oraz samodzielne jednostki mieszkalne. Ponadto, podmioty te oferują tradycyjną wiejską kuchnię i usługi turystyczne związane z pobytem gości na kwaterze.

Głównym celem opracowania było przedstawienie miejsca turystyki we Wspólnej Polityce Rolnej, stopniowo przekształcającej się we Wspólną Politykę Rozwoju Obszarów Wiejskich, oraz pokazanie zmian liczby obiektów turystyki wiejskiej, w szczególności liczby gospodarstw rolnych prowadzących dodatkową działalność pozarolniczą w zakresie agroturystyki. Dla zrealizowania założonego celu przeprowadzono analizę dokumentów i aktów prawnych Wspólnoty, literaturę przedmiotu oraz dane pochodzące ze źródeł wtórnych, głównie dane Eurostatu pochodzące z badania *Fam Structure Survey* prowadzonego w latach 2000-2007 i wyniki spisów rolnych przeprowadzonych w poszczególnych krajach Unii Europejskiej w 2010 r. Zebrane dane opracowano i zestawiono w tabelach oraz w formie graficznej na wykresach, a następnie przeprowadzono analizę porównawczo-krytyczną. Zaprezentowana analiza dotyczy krajów UE (UE-27, a więc bez Chorwacji która przystąpiła do Unii w 2013 r. i w czasie przygotowywania opracowania niedostępne były dane Eurostat na temat pozarolniczych źródeł dochodów gospodarstw rolnych w tym kraju).

1. Turystyka we Wspólnej Polityce Rozwoju Obszarów Wiejskich

Turystyka, w szczególności turystyka wiejska, znalazła się w zakresie zainteresowania Wspólnej Polityki Rolnej niemal od początku jej istnienia, jakkolwiek wyraźny stosunek Wspólnoty do turystyki wiejskiej i agroturystyki ukształtował się dopiero w latach 90. XX w., kiedy Wspólna Polityka Rolna przekształciła się we Wspólną Politykę Rozwoju Obszarów Wiejskich [Przezbórska 2009]. W tym czasie miejsce i zadania stawiane turystyce na obszarach wiejskich ulegały zmianom w wyniku kolejnych reform tej polityki i wydarzeń, które miały miejsce w historii Wspólnot, w szczególności przyjętych dokumentów i aktów prawnych oraz kolejnych siedmiu rozszerzeń Unii Europejskiej (tab. 1). W konsekwencji tych przemian rola turystyki istotnie wzrosła i zaczęto traktować ją jako ważny instrument do realizacji wielu zróżnicowanych celów polityki rozwoju wsi, polityki strukturalnej i regionalnej [Marzewski 2012]. Wzrost znaczenia turystyki w politykach europejskich wyraził się zapisem, że „*turystyka wiejska stanowi fundamentalny element polityki rozwoju terenów wiejskich, bardzo ważny i komplementarny składnik strategii tego rozwoju oraz odgrywa specjalną rolę w planowaniu przestrzennym*” [Opinion... 1995]. W tab. 1 przedstawiono etapy rozwoju Wspólnej Polityki Rolnej i jej stopniowe przekształcanie się we Wspólną Politykę Rozwoju Obszarów Wiejskich w kontekście zmian stosunku do turystyki na terenach wiejskich oraz czynników, które wpływały na wzrost znaczenia turystyki jako instrumentu realizacji wielu celów strategicznych na obszarach wiejskich. Obecnie turystyka odgrywa istotną rolę w rozwoju obszarów wiejskich, w szczególności przypisuje się jej aktywizowanie środowisk wiejskich, podkreśla się jej znaczenie dla powstawania nowych miejsc pracy na obszarach wiejskich oraz wzrostu i stabilizowa-

nia dochodów społeczności wiejskich, szczególnie rolniczych. Nie bez znaczenia jest także efekt mnożnikowy rozwoju turystyki, który skutkuje, m.in., rozwojem lokalnej infrastruktury. Bardzo istotnym czynnikiem rozwoju turystyki na obszarach wiejskich jest możliwość pozyskania wsparcia finansowego z różnych funduszy wspólnotowych, w szczególności z Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich. W nowej perspektywie finansowej na lata 2014-2020 bardzo istotne jest wzmacnianie polityki rozwoju obszarów wiejskich przez przesuwanie środków finansowych z I do II filaru³.

2. Turystyka wiejska, w tym agroturystyka w Polsce na tle innych krajów UE – stan obecny i rozwój

We współczesnych badaniach ekonomicznych bardzo istotna jest statystyka, także w odniesieniu do agroturystyki. W literaturze przedmiotu, zarówno polskiej, jak i zagranicznej, wielokrotnie zwracano uwagę na niedoskonałość statystyki dotyczącej zjawisk turystycznych [Drzewiecki 2009; Szwichenberg 2006]. Rzetelną analizę dynamiczną tej bazy noclegowej utrudnia, niestety, brak ciągłych, jednolitych i systematycznie zbieranych danych, pochodzących z jednego źródła. W Polsce niedoskonałość statystyki publicznej w odniesieniu do agroturystyki wynika z kilku przyczyn, w tym m.in. z aktualnego ustawodawstwa, które zabrania udostępniania wielu ważnych danych, za pomocą których można by wyliczyć wskaźniki określające hierarchię ważności poszczególnych funkcji gospodarczych w gminie [Szwichenberg 2006]. Dlatego też skala przedsięwzięć turystycznych realizowanych w Polsce, zarówno w zakresie turystyki wiejskiej, jak i agroturystyki jest ciągle jeszcze trudna do ustalenia. Wynika to także z braku powszechnie obowiązującej definicji „gospodarstwa agroturystycznego”, co powoduje, że pod nazwą *agroturystyka* (lub z określeniami *agroturystyczny*, *agroturystyczna* itp.) funkcjonuje bardzo wiele obiektów, nie mających nic wspólnego z gospodarstwem rolnym i produkcją rolniczą (nieodzownymi elementami agroturystyki i gospodarstwa agroturystycznego). Jak podaje Główny Urząd Statystyczny, konieczność podjęcia działań dostosowujących badania w zakresie turystyki do nowego *Rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 692/2011 z 6 lipca 2011 r. w sprawie europejskiej statystyki w dziedzinie turystyki*, skutkowało rozszerzeniem zakresu podmiotowego badania bazy noclegowej, m.in. o kwatery agroturystyczne. Począwszy od publikacji *Turystyka w 2009 r.* [2010] GUS podaje więc dane o bazie noclegowej indywidualnego zakwaterowania w Polsce, a od publikacji *Turystyka w 2012 r.* [2013] dane dotyczące turystycznych obiektów noclegowych uzupełnia o informacje liczbowe, m.in.

³ Na WPR składają się dwa filary: pierwszy obejmuje płatności bezpośrednie oraz działania na rzecz wsparcia rynkowego, drugi natomiast działania na rzecz wieloletniego rozwoju obszarów wiejskich. Oba filary są komplementarne w stosunku do siebie, a polityka rozwoju obszarów wiejskich wpisuje się w ich zakresy [Czyżewski, Stępień 2012].

Tabela 1

Turystyka w kontekście przekształcania się Wspólnej Polityki Rolnej we Wspólną Politykę Rozwoju Obszarów Wiejskich – etapy rozwoju

Okres realizacji WPR	Najważniejsze wydarzenia	Lata	Odniesienia do turystyki na obszarach wiejskich	Problemy obszarów wiejskich
Okres przygotowawczy	- 1957 r. podpisanie Traktatów rzymskich - 1958 r. konferencja programowa w Stresie	1957 ⁴ -1961		- nierównomierny poziom rozwoju rolnictwa - zła sytuacja dochodowa rolników i ludności wiejskiej (duży dysparytet dochodowy) - intensywne migracje na terenach wiejskich (głównie emigracje) - wyludnianie terenów wiejskich (depopulacja) - deformacja struktur demograficznych
Wdrażanie zasad WPR	X	1962-1968	- brak odniesień do turystyki	- zmniejszony potencjał usług na terenach wiejskich
Funkcjonowanie WPR z działaniami naprawczymi	- plan Mansholta 1968 r. - dyrektywy „socialno-strukturalne” z 1972 r. i 1975 r. - 1973 r. pierwsze rozszerzenie (Dania, Irlandia, Wielka Brytania) - 1980 r. drugie rozszerzenie (Grecja)	1969-1984	- brak bezpośrednich odniesień do turystyki - wzmocnienie strukturalnego charakteru WPR (w kierunku polityki rozwoju wsi)	- nadwyżki w produkcji żywności - wpływ intensywnego rolnictwa na środowisko

⁴ Stańko [2009, s. 54] wyróżnił okres 1958-1961, jako przygotowawczy, ale traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą podpisano 25 marca 1957 r. Jednak treść, cele i charakter WPR wynikają z zapisów Traktatu i celów powołania Wspólnot Europejskich.

⁵ Marzewski [2012, s. 14] wymienia trzy dyrektywy „socialno-strukturalne, które miały największy wpływ na przemiany WPR (wszystkie z 17 kwietnia 1972 r.): Dyrektywę Rady nr 159 w sprawie modernizacji gospodarstw rolnych, Dyrektywę Rady nr 160 dotyczącą środków mających na celu zachęcenie do zaprzestania działalności rolniczej oraz przeznaczenia użytków rolnych na cele związane z poprawą strukturalną i Dyrektywę Rady nr 161 dotyczącą zapewnienia osobom pracującym w rolnictwie poradnictwa społeczno-ekonomicznego oraz poradnictwa w zakresie uzyskania kwalifikacji zawodowych. Do nich można dodać jeszcze dyrektywy Rady nr 268 z 28 kwietnia 1975 r. w sprawie rolnictwa na terenach górskich i wyżynnych na niektórych obszarach o mniej korzystnych warunkach gospodarowania.

Reformy WPR	<ul style="list-style-type: none"> - 1985 r. „Zielona Księga” („Ewolucja i przyszłość WPR”) - 1986 r. JAE (Jednolity Akt Europejski); - 1986 r. trzecie rozszerzenie (Hiszpania, Portugalia) - reforma Mac Sharego 1992 r. - 1997 r. Agenda 2000 - 1999 r. Rozporządzenie Rady nr 1257/99 z 17.03.1999 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez EFOiGR⁶ - 1995 r. czwarte rozszerzenie (Austria, Finlandia, Szwecja) 	1985-2002	<ul style="list-style-type: none"> - zachęcanie rolników do podejmowania działalności poza rolnictwem (także turystycznej) - wyłączenie UR z użytkowania rolniczego (z przeznaczeniem do innych zadań, np. rekreacyjno-wypoczynkowych) - dywersyfikacja – koncepcje wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich (powstanie WPROW⁷) 	<ul style="list-style-type: none"> - monofunkcyjność i mała konkurencyjność obszarów wiejskich - brak miejsc pracy poza rolnictwem - niska jakość życia na obszarach wiejskich - zły stan środowiska obszarów wiejskich - brak zrównoważenia celów rozwojowych obszarów wiejskich
Nowa WPR	<ul style="list-style-type: none"> - 2003 r. Reforma luksemburska; - 2005 r. Rozporządzenie Rady nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez EFRROW⁸ - 2004 r. piąte rozszerzenie (Cypr, Czechy, Estonia, Litwa, Łotwa, Malta, Polska, Słowacja, Słowenia, Węgry) - 2007 r. szóste rozszerzenie (Bułgaria i Rumunia) - 2007-2008 Health Check (przeгляд WPR) - 2013 r. siódme rozszerzenie (Chorwacja) 	2003-2013	<ul style="list-style-type: none"> - udzielanie wsparcia na działania mające na celu zróżnicowanie gospodarki wiejskiej, w tym zachęcanie do prowadzenia działalności i inwestycji związanych z turystyką (mała infrastruktura, infrastruktura rekreacyjna, rozwój i marketing usług w zakresie turystyki wiejskiej, zachowanie i poprawa stanu dziedzictwa wsi) 	
„Nowe otwarcie” we WPR	<ul style="list-style-type: none"> - nowa perspektywa finansowa 2014-2020 	2014-2020	<ul style="list-style-type: none"> - wzmocnienie polityki rozwoju obszarów wiejskich (przesuwanie środków z I do II filaru) 	

Źródło: Opracowanie własne na podstawie literatury przedmiotu: Czyżewski, Stepien [2012], Marzewski [2012], Przebórska [2009], Stanko [2009].

⁶ EFOiGR – Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej.

⁷ Wspólna polityka rozwoju obszarów wiejskich.

⁸ EFRROW – Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

o kwaterach agroturystycznych⁹ (niestety tylko posiadających 10 i więcej miejsc noclegowych). Ponieważ jednak z badań Instytutu Turystyki wynika, że średnia liczba miejsc noclegowych przypadających na jedno gospodarstwo agroturystyczne oscyluje wokół 10¹⁰, znaczna część tych gospodarstw jest pomijana w corocznie publikowanych przez GUS informacjach o bazie noclegowej w Polsce. Na przykład w 2012 r. GUS podał, że według Ewidencji Obiektów Turystycznych (EOT) prowadzonej przez gminy, w Polsce w 2011 r. funkcjonowały 582 kwatery agroturystyczne o liczbie miejsc noclegowych powyżej 10, łącznie oferujące niespełna 9,3 tys. miejsc noclegowych (stan na 31.07. 2011 r.) [*Turystyka w 2012 r.*, 2013]. Dla porównania rok wcześniej, w publikacji *Turystyka w 2011 r.* [2012], GUS podał, że według stanu na koniec 2011 r., baza kwater agroturystycznych liczyła 7,8 tys. obiektów (z 82,7 tys. miejsc noclegowych). Nieco inne informacje o gospodarstwach agroturystycznych podają Ośrodki Doradztwa Rolniczego, według których w Polsce w 2011 r. były 6322 gospodarstwa agroturystyczne, oferujące ponad 60 tys. miejsc noclegowych.

Należy pamiętać, że charakterystyka zmian liczbowych dotyczących gospodarstw agroturystycznych ma charakter przybliżony i zawsze obciążona będzie pewnym błędem. Przedstawione na ryc. 1 ujęcie dynamiczne bazy agroturystycznej (gospodarstw agroturystycznych i miejsc noclegowych) oparte jest bowiem na różnych źródłach informacji i niejednorodnych metodycznie badaniach.

Na podstawie dostępnych danych można jednak stwierdzić, że w latach 1996-2012 następowały istotne zmiany dotyczące gospodarstw agroturystycznych w Polsce. W okresie 1996-2009 obserwowano przyrost bazy noclegowej w agroturystyce. Jagusiewicz i Byszewska [2010, s. 5] piszą, że o ile jedne z pierwszych danych dotyczących liczby gospodarstw agroturystycznych wskazywały na istnienie ok. 1000 obiektów (1993 r.)¹¹, o tyle w 1996 r. było ich już trzykrotnie więcej, w 2006 r. było ich niemal 7,5 razy więcej niż w 1993 r. a do 2009 r. ich liczba zwiększyła się do ponad 10 tys. obiektów oferujących 98,1 tys. miejsc noclegowych (ryc. 1).

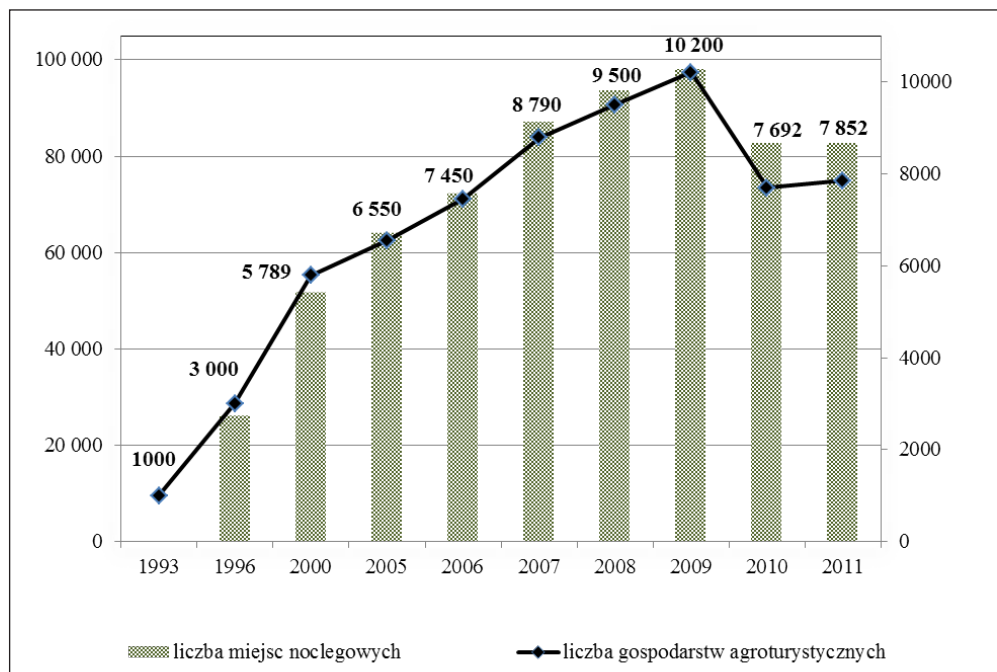
Po okresie długotrwałego wzrostu liczby gospodarstw i miejsc noclegowych w gospodarstwach agroturystycznych w Polsce, kolejne dwa lata, tj. 2010 i 2011, charakteryzowały się spadkiem liczby obiektów i w 2011 r. GUS podał już liczbę 7,9 tys. kwater agroturystycznych. Ze względu jednak na brak powszechnie obowiązującej definicji gospodarstwa agroturystycznego, w liczbie tej najprawdopodobniej „ukryte” są jeszcze obiekty, które z agroturystyką i gospodarstwami agroturystycznymi mają

⁹ Według GUS [*Turystyka w 2012, 2013*, s. 15]: „Kwatera agroturystyczna to „rodzaj obiektu zakwaterowania turystycznego, który stanowią pokoje i domy mieszkalne oraz przystosowane budynki gospodarcze (po adaptacji) w gospodarstwach wiejskich (rolnych, hodowlanych, ogrodniczych czy rybactkich), będące własnością rolników, wynajmowane turystom na noclegi za opłatą”.

¹⁰ W latach 2002-2007 Instytut Turystyki prowadził badania ankietowe w gminach dotyczące stanu liczbowego obiektów i miejsc noclegowych w kwaterach agroturystycznych. W 2007 r. efektywność tej ankietyzacji przekraczała 97% gmin (odsetek gmin, które przesyłały ankietę). Z badań wynikało, że przeciętne gospodarstwo agroturystyczne oferowało ok. 10 miejsc noclegowych [Jagusiewicz, Łopaciński 2009, s. 6].

¹¹ Dane Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej.

niewiele wspólnego, które należałoby raczej zaliczyć do obiektów turystyki wiejskiej lub innych obiektów noclegowych.

Ryc. 1. Gospodarstwa agroturystyczne w Polsce w latach 1996-2011
(liczba obiektów i miejsc noclegowych)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i Instytutu Turystyki oraz danych z publikacji: *Działanie...* [2001]; Jagusiewicz, Łopaciński [2009]; Jagusiewicz, Byszewska-Dawidek [2010].

Ponieważ działalność agroturystyczna prowadzona jest w gospodarstwach rolnych, wydawałoby się, że najbardziej precyzyjne informacje o liczbie gospodarstw agroturystycznych powinny pochodzić z Powszechnych Spisów Rolnych. W tab. 2 przedstawiono liczbę i udział gospodarstw rolnych świadczących usługi turystyczne na wsi według ostatnich trzech PSR w 1996 r., w 2002 r. i w 2010 r.

Ponieważ jednak działalność turystyczna w gospodarstwach rolnych w każdym ze spisów była trochę inaczej definiowana, znowu trudno mówić o porównywalności danych, mimo to, że pochodzą z badań przeprowadzonych przez tą samą instytucję.

Z Powszechnego Spisu Rolnego przeprowadzonego w Polsce w 2010 r. wynika, że liczba gospodarstw rolnych prowadzących zarobkową działalność gospodarczą w zakresie agroturystyki wynosiła 9017, z których 910 było o powierzchni do 1 ha a 8107 miało powierzchnię powyżej 1 ha użytków rolnych. Gospodarstwa te stanowiły 0,40% ogółu gospodarstw rolnych lub, jeśli wziąć pod uwagę, że działalność agroturystyczna jest prowadzona głównie w gospodarstwach indywidualnych,

to stanowiły one 0,39% ogółu indywidualnych gospodarstw rolnych. Gospodarstwa agroturystyczne w 2010 r. miały większy udział w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych w przypadku gospodarstw powyżej 1 ha (0,52%) niż w grupie gospodarstw do 1 ha powierzchni (0,13%) – tab. 2. Tabela 3 przedstawia liczbę gospodarstw rolnych prowadzących działalność turystyczną jako działalność dodatkową w krajach Unii Europejskiej (UE-27) w latach 2000-2010. Na tle innych krajów Polska charakteryzowała się w 2010 r. relatywnie dużą liczbą gospodarstw agroturystycznych, jakkolwiek wskaźnik gęstości gospodarstw agroturystycznych na 100 km² obszarów wiejskich w Polsce wynosił zaledwie 0,6 i był znacznie niższy niż dla Austrii, Szwecji, Belgii czy Finlandii.

Tabela 2

Liczba i udział gospodarstw rolnych świadczących usługi turystyczne na wsi według PSR 1996, 2002 i 2010

Lata	Liczba gospodarstw rolnych prowadzących zarobkową działalność gospodarczą w zakresie agroturystyki					
	ogółem			indywidualnych		
	ogółem	do 1ha włącznie	powyżej 1 ha	ogółem	do 1ha włącznie	powyżej 1 ha
1996 ¹⁾	8332	3445	4887	8241	3445	4796
2002 ²⁾³⁾	4827 (7336)	874	3953	4799	872	3927
2010	9017	910	8107	8970	909	8061
Lata	Udział gospodarstw rolnych prowadzących zarobkową działalność gospodarczą w zakresie agroturystyki w ogólnej liczbie gospodarstw rolnych (%)					
	ogółem			indywidualnych		
	ogółem	do 1ha włącznie	powyżej 1 ha	ogółem	do 1ha włącznie	powyżej 1 ha
1996 ¹⁾	0,27	0,34	0,24	0,27	0,34	0,23
2002 ²⁾³⁾	0,16 (0,25)	0,09	0,20	0,16	0,09	0,20
2010	0,40	0,13	0,52	0,39	0,13	0,52

¹⁾ Działalność w zakresie hotelarstwa i sezonowego wynajmu pokoi

²⁾ Działalność w zakresie agroturystyki, wynajmu pokoi

³⁾ Gospodarstwa prowadzące działalność wyłącznie w ramach jednej sekcji; w nawiasie podano liczbę i udział gospodarstw rolnych prowadzących działalność w zakresie agroturystyki, wynajmu pokoi i innych ogółem

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw...* [2012]; *Systematyka ...* [2003]; Falkowski [2008]; *Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych* [2003].

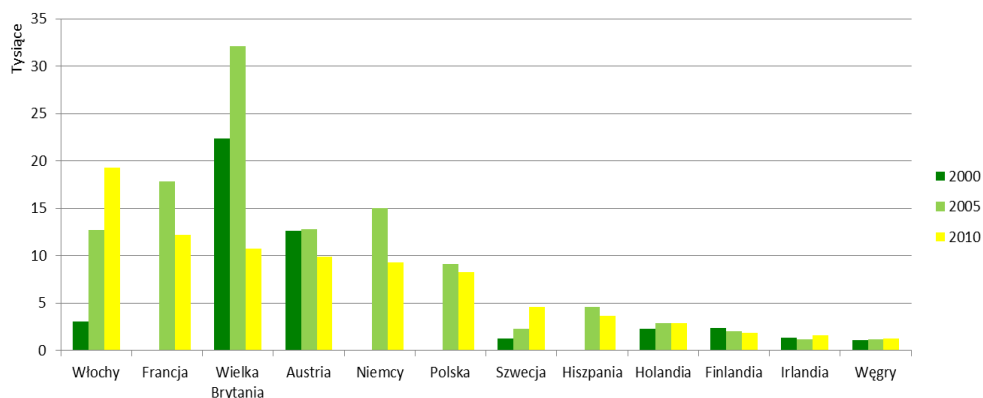
Tabela 3

Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność turystyczną
jako działalność dodatkową w latach 2000-2010

Kraje	Liczba gospodarstw rolnych prowadzących działalność w zakresie turystyki w latach					Gęstość gospodarstw na 100 km ² obszarów wiejskich
	2000	2003	2005	2007	2010	
Austria	12 630	13 760	12 790	12 270	9 850	3,6
Belgia	430	400	430	410	560	2,0
Bułgaria	.	340	370	300	150	0,1
Cypr	.	20	20	0	.	0,0
Czechy	.	340	360	680	610	0,2
Dania	330	320	440	470	480	0,7
Estonia	.	300	300	290	320	0,8
Finlandia	2 350	2 240	2 050	1 170	1 810	2,0
Francja	.	17 330	17 790	16 540	12 150	1,3
Grecja	630	470	700	750	740	0,2
Hiszpania	.	10 410	4 600	5 550	3 620	0,3
Holandia	2 240	2 550	2 860	2 240	2 830	1,0
Irlandia	1 360	1 260	1 150	1 240	1 600	0,9
Litwa	.	140	250	210	350	0,3
Luksemburg	50	70	60	70	100	1,3
Łotwa	300	420	1 020	580	560	0,8
Malta	.	0	0	0	.	0,0
Niemcy	.	14 460	14 990	14 560	9 280	0,4
Polska	.	4 940	9 150	10 180	8 220	0,6
Portugalia	440	570	790	600	610	0,1
Rumunia	.	1 450	2 420	1 800	240	0,0
Słowacja	60	140	150	200	160	0,1
Słowenia	630	670	630	650	640	0,6
Szwecja	1 240	1 970	2 270	3 950	4 540	3,2
Węgry	1 110	1 110	1 200	1 830	1 250	0,4
Wielka Brytania	22 320	21 150	32 140	30 540	10 760	0,8
Włochy	3 070	12 540	12 700	17 890	19 300	1,0
UE-27	45 710	106 050	118 640	122 370	88 280	0,7

Źródło: Eurostat 2014 [w:] <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home>
(dostęp: 23.03.2014 r.) (tab. 3 i 4).

Na ryc. 2 przedstawiano zmiany, jakie zaszły w liczebności gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą w zakresie turystyki w latach 2000-2010, w krajach, w których funkcjonowało przynajmniej tysiąc takich gospodarstw. Z danych pochodzących ze spisów rolnych przeprowadzonych w 2010 r. w poszczególnych krajach UE wynika, że liczba gospodarstw agroturystycznych w większości krajów, poza Włochami, Szwecją i Irlandią, zmniejszyła się. W innych krajach, których nie uwzględniono na rycinie zaszły podobne zmiany dotyczące liczebności. Wyjątkiem są: Belgia, Dania, Portugalia czy Estonia, ale w każdym z tych krajów funkcjonuje relatywnie mało gospodarstw.

Ryc. 2. Zmiany liczby gospodarstw rolnych prowadzących działalność w zakresie turystyki w 2000, 2005 i 2010 r. (zestawienie krajów, w których funkcjonuje powyżej 1000 gospodarstw)

Źródło: Eurostat 2014 [w:] <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home> (dostęp: 23.03.2014 r.).

Barthomeuf [2008, s. 10] w raporcie „*Other Gainful Activities. Pluractivity and Farm Diversification in EU-27*” podaje, że w 2005 r. w 27 krajach UE 7,1% gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą zajmowało się turystyką (od 0% na Malcie do 46,8% w Wielkiej Brytanii), podczas gdy w krajach UE-15 było to 18,1%, w UE-12 1,4% a UE-10 tylko 6,6% gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą. Ważną rolę odgrywa działalność turystyczna w dywersyfikowaniu działalności gospodarstw rolnych w Austrii (35% wszystkich gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą), w Szwecji (22,8%), Belgii (20,1%), Słowenii (20,0%) i Irlandii (19,6%). Wyniki spisów rolnych przeprowadzonych w 2010 r. w poszczególnych krajach członkowskich wskazują na zmniejszenie liczby gospodarstw agroturystycznych i ich udziału w liczbie gospodarstw rolnych prowadzących działalność pozarolniczą (np. w Austrii 21,4%, w Szwecji 18,9% czy w Belgii 15,9% ogółu gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą) – tab. 4. W Polsce według danych Eurostatu, w 2010 r. działalnością agroturystyczną zajmowało się 0,5% ogółu gospodarstw rolnych. Z danych wspomnianego raportu wynika jeszcze, że działalność

turystyczną częściej prowadzą gospodarstwa większe (ponad 10 ha) lub nie posiadające użytków rolnych oraz gospodarstwa zajmujące się produkcją zwierzęcą lub wielokierunkową (o nieokreślonym kierunku produkcyjnym).

Tabela 4

Gospodarstwa rolne prowadzące działalność turystyczną jako dodatkową działalność pozarolniczą w 2010 r. (na podstawie PSR 2010 w poszczególnych krajach)

Kraje	Udział gospodarstw rolnych prowadzących działalność w zakresie turystyki		
	w liczbie gospodarstw rolnych ogółem (%)	w liczbie gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą ogółem (%)	w wytwarzaniu standardowej produkcji gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą ogółem (%)
Austria	6,6	21,4	13,8
Belgia	1,3	15,9	14,5
Bułgaria	0,0	0,1	0,8
Cypr	.	.	0,0
Czechy	2,7	9,0	11,5
Dania	1,1	2,7	2,9
Estonia	1,6	5,9	5,7
Finlandia	2,8	10,7	9,7
Francja	2,4	14,5	18,0
Grecja	0,1	0,6	3,9
Hiszpania	0,4	2,5	15,6
Holandia	3,9	15,9	9,8
Irlandia	1,1	3,8	10,0
Litwa	0,2	0,6	3,4
Luksemburg	4,5	58,8	18,0
Łotwa	0,7	2,1	7,3
Malta	.	.	0,0
Niemcy	3,1	9,3	6,6
Polska	0,5	.	8,8
Portugalia	0,2	0,9	14,2
Rumunia	0,0	0,0	1,0
Słowacja	0,7	.	7,0
Słowenia	0,9	1,5	5,2
Szwecja	6,4	18,9	14,4
Węgry	0,2	.	6,7
Wielka Brytania	5,8	.	26,7
Włochy	1,2	.	23,5
UE-27	0,7	2,9	12,5

Z badań Farm Structure Survey prowadzonych przez EUROSTAT wynika, że ponad 1/3 gospodarstw rolnych w krajach UE w 2007 (35%) posiadała pozarolnicze

źródła dochodów (w krajach UE-15 było to 31% rolników, a w nowych krajach członkowskich, które przystąpiły do UE w 2004 i 2007 r. udział ten wynosił 38%) [*Rural Development...* 2012, s. 242]. Ze spisów rolnych przeprowadzonych w poszczególnych krajach UE w 2010 r. wynika natomiast, że działalność pozarolniczą, przynajmniej w jednym zakresie, prowadziło ok. 5,2% gospodarstw rolnych UE-27. Udział ten wahał się od poniżej 5% we Włoszech, Polsce, na Malcie i Cyprze, Hiszpanii, Grecji, Bułgarii, Rumunii i Litwie do ponad 1/3 w Szwecji, Austrii i Danii (52%). Działalnością turystyczną zajmowało się zaledwie 0,7% gospodarstw rolnych, od poniżej 1,0% w Rumunii, Bułgarii, Grecji, Hiszpanii, Portugalii, Polsce, Litwie, Łotwie, Słowacji, Słowenii i na Węgrzech do 6,6% wszystkich gospodarstw w Austrii [*Agriculture...* 2013, s. 182-184]. W nowych krajach członkowskich rolnicy znacznie rzadziej podejmowali dodatkową działalność w zakresie turystyki niż w krajach UE-15 (tab. 3).

Eurostat podaje także udział gospodarstw rolnych prowadzących działalność w zakresie turystyki w wytwarzaniu standardowej produkcji (SO¹²) gospodarstw prowadzących działalność pozarolniczą ogółem. Udziały te w przekroju państw wahały się od 0,0 na Cyprze do 26,7% w Wielkiej Brytanii. Duży udział odnotowano także we Włoszech (23,5%), we Francji i Luksemburgu (po 18,0% w każdym kraju), w Chorwacji (16,0%) czy Hiszpanii (15,6%). W Polsce udział ten wynosił 8,8%. Według Poczty [2013, s.158] w gospodarstwach prowadzących działalność gospodarczą inną niż rolnicza, w odniesieniu do produkcji standardowej, istnieją dość istotne różnice między nowymi i starymi krajami członkowskimi UE (tab. 3). Z analiz danych PSR 2010 wynika, że w nowych krajach członkowskich potencjał gospodarstwa w celu uzyskania pozarolniczych dochodów wykazują w większym stopniu gospodarstwa słabe ekonomicznie (np. agroturystyka).

Zakończenie

Zdaniem Bednarek-Szczepańskiej [2011, s. 87] turystyka wiejska, a w szczególności agroturystyka w Polsce, z wielu względów (m.in. sentyment i szczególny stosunek mieszkańców miast wywodzących się z terenów wiejskich), jest trochę mitologizowana. Często także szacunki i przewidywania co do jej dalszego rozwoju są mało realistyczne i dość optymistyczne. Na przykład Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi szacowało w 2001 r., że do 2005 r. liczba gospodarstw agroturystycznych w Polsce wzrośnie do 10,5 tys. obiektów oferujących niemal 80,5 tys. miejsc noclegowych [*Działanie...* 2001, s. 6-12] i dalej będzie się intensywnie rozwijać. Jednak z badań Instytutu Turystyki wynika, że faktycznie liczba gospodarstw agroturystycznych przekroczyła 10 tys., ale dopiero w 2009 r. i w kolejnych latach zaczęła się zmniejszać a nie zwiększać, co stanowi odzwierciedlanie trendów zachodzących w innych krajach UE. Powstaje więc pytanie czy są to tylko zmiany dotyczące bardziej precyzyjnego

¹² Ang. *standard output*.

definiowania i liczenia gospodarstw agroturystycznych, czy są to rzeczywiste ubytki gospodarstw świadczących usługi agroturystyczne? Wyniki spisów rolnych w poszczególnych krajach UE wskazują na zmniejszającą się liczbę gospodarstw rolnych prowadzących pozarolniczą działalność w zakresie turystyki, nawet w krajach, w których wydawałoby się, że zwłaszcza ze względu na atrakcyjność turystyczną, agroturystyka ma dość stabilną pozycję, jak np. Austria. Ubytek gospodarstw agroturystycznych nie dotyczy więc tylko Polski. Być może agroturystyka wchodzi w kolejną fazę rozwoju, w której właściciele gospodarstw będą musieli szukać dla siebie nowego miejsca na wymagającym rynku turystycznym. Należy jednak zauważyć, że gwałtowny rozwój agroturystyki i turystyki wiejskiej w latach 90. XX w. nastąpił, m.in. na skutek zmiany w podejściu do wykorzystania turystyki dla realizacji wielu różnych celów Wspólnej Polityki Rolnej i jej stopniowego przekształcania się we Wspólną Politykę Rozwoju Obszarów Wiejskich. Wzrost znaczenia turystyki w tej polityce, a przede wszystkim wsparcie finansowe z funduszy UE, ukierunkowane na różnicowanie gospodarki terenów wiejskich, tworzenie nowych miejsc pracy i zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, przyczyniły się do rozwoju podaży usług turystycznych na wsi, przy ograniczonym i powoli zmieniającym się popycie na te usługi. Być może więc „*drzemiący gigant*” [EuroGites... 2006] nadal pozostaje uspijony?

Literatura

- Agriculture, Forestry and Fishery Statistics*, 2013, Eurostat Pocketbooks, European Commission, Luksemburg, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-FK-13-001/EN/KS-FK-13-001-EN.PDF (dostęp: 31.03.2014).
- Barthomeuf L. T., 2008, *Other Gainful Activities, Phractivity and Farm Diversification in EU-27*, European Commission, Agriculture and Rural Development, AGRI G2, http://ec.europa.eu/agriculture/rural-area-economics/more-reports/pdf/other-gainful-activities-slides_en.pdf (dostęp: 14.02.2015).
- Bednarek-Szczepańska M., 2011, *Agritourism in Poland – Self-governments' View versus Reality*. The Discussion Papers series 2011, Special Issue, Institute for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, Gabor Lux (red.), s. 78-88, <http://discussionpapers.rkk.hu/index.php/DP/article/view/2473> (dostęp: 17.02.2014).
- Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2010 r.*, 2012, PSR 2010, GUS, Warszawa, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_1771_PLK_HTML.htm (dostęp: 23.11.2013).
- Czyżewski A., Stępień S., 2012, *Wspólna Polityka Rolna – doświadczenia i przyszłość*. Przegląd Prawa Rolnego, nr 2(11)/2012, Wyd. Naukowe UAM, s. 161-185.
- Drzewiecki M., 1995, *Agroturystyka. Założenia - uwarunkowania – działania*. Instytut Wydawniczy Świadectwo, Bydgoszcz.
- Drzewiecki M., 2001, *Podstawy agroturystyki*. Oficyna Wydawnicza OPO, Bydgoszcz.
- Drzewiecki M., 2009, *Agroturystyka współczesna w Polsce*. WSZTiH w Gdańsku, Gdańsk.
- Dyrektywa Rady nr 159 z 17 kwietnia 1972 r. w sprawie modernizacji gospodarstw rolnych*, Dz. U. WE 1972, L 96/1.

- Dyrektywa Rady nr 160 z 17 kwietnia 1972 r. dotycząca środków mających na celu zachęcenie do zaprzestania działalności rolniczej oraz przeznaczenie użytków rolnych na cele związane z poprawą strukturalną, Dz. U. WE 1972, L 96/9.
- Dyrektywa Rady nr 161 z 17 kwietnia 1972 r. dotycząca zapewnienia osobom pracującym w rolnictwie poradnictwo społeczno-ekonomicznego oraz poradnictwa w zakresie uzyskiwania kwalifikacji zawodowych, Dz. U. WE 1972, L 96/15.
- Dyrektywa Rady 75/268/EWG z 28 kwietnia 1975 r. w sprawie rolnictwa na terenach górskich i wyżynnych na niektórych obszarach o mniej korzystnych warunkach gospodarowania, Dz. U. nr L 128, z 19.5.1975, s. 1.
- Działanie w zakresie agroturystyki i turystyki wiejskiej, 2001, Biuletyn Informacyjny nr 5/2001, MRiRW, ARiMR, Warszawa, s. 6-12, [<http://www.minrol.gov.pl/bprasowe/BIM501/rw1.htm>] (dostęp: marzec 2003), 2001.
- EuroGites, Europejska Federacja Agroturystyki i Turystyki Wiejskiej, *Turystyka wiejska w Europie – Drzemiący Gigant*, 2006, EuroGites Presentation, [w:] http://pftw.pl/dla_kwaterodawcow/eurogites/informacje (dostęp: 25.03.2014).
- Eurostat, 2014, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home> (dostęp: 23.03.2014 r.)
- Fałkowski J. (red.), 2008, *Zmiany w liczbie gospodarstw rolnych w Polsce w okresie 1996-2002*. FAPA, SAEPR, Warszawa, <http://www.fapa.org.pl/gfx/saepr/zmiany%20w%20liczbie%20gospodarstw%20rolnych%201996-2002-raport%2009-08.pdf> (dostęp: 23.11.2013).
- Grolleau H., 1987, *Rural Tourism in the 12 Member States of the European Economic Community Countries*. Commission of the European Communities, Directorate-General for Transport (Tourism Service).
- Jagusiewicz A., Łopaciński K., 2009, *Ocena stanu turystyki wiejskiej i agroturystyki w Polsce w latach 2005-2009*. III Międzynarodowa Konferencja AGROTRAVEL *Perspektywy rozwoju i promocji agroturystyki i turystyki wiejskiej w Polsce*, Kielce 17-18.04.2009, http://agro.travel/pl/niezbednik/zwiedzajacego/materialy_z_konferencji/ (dostęp: 12.11.2012).
- Jagusiewicz A., Byszewska-Dawidek M., 2010, *Turystyka wiejska w 2010 r. i założenia jej rozwoju*. Instytut Turystyki, Warszawa.
- Kłodziński M., 2005, *Turystyka wiejska w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie, t. 5 z. 1(13), s. 9-22.
- Kłodziński M., 2006, *Strategia wielofunkcyjnego rozwoju gmin w Polsce*. Zagadnienia Doradztwa Rolniczego, nr 2/96, CDiEwR, Poznań.
- Konkluzje z I Europejskiego Kongresu Turystyki Wiejskiej, październik 2003 r. w Hiszpanii, <http://www.europeanrtcongress.org/en/conclusions.php> (dostęp: 21.03.2006).
- Kutkowska B., 2003, *Podstawy rozwoju agroturystyki ze szczególnym uwzględnieniem agroturystyki na Dolnym Śląsku*. Wyd. AR, Wrocław.
- Marzewski T., 2012, *Turystyka we Wspólnej Polityce Rolnej UE*. Studia Periegetica, „Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu”, nr 7/2012, s. 9-29.
- McMahon F., 1996, *Rural and Agri-Tourism in Central and Eastern Europe*, [w:] *Educating for Quality*, G. Richards (red.). Tilburg University Press, s. 175-182.
- Opinion of the Committee of the Regions on a Policy for the Development of Rural Tourism in the Regions of the European Union*, 1995, www.cor.eu.int/coratwork/comm2/english/19-1995_en.html, Subcommission 2, 2 Feb. 1995, Brussels-Belgium.

- Poczta W., 2013, *Gospodarstwa rolne w Polsce na tle gospodarstw UE – wpływ WPR*. GUS, Warszawa.
- Pothoff H., 1993, *Trendy w europejskiej turystyce wiejskiej*, [w:] *Agroturystyka a rozwój wsi*, A. Gannon, C. Fox, M. Nejez, G. Pichler, H. Pothoff (red.). CDiEwR, Kraków.
- Pozarolnicza działalność gospodarstw rolnych*, 2003, NSPLiM, PSR, GUS, Warszawa.
- Przezbórska L., 2009, *Rola polityk wspólnotowych w rozwoju turystyki wiejskiej i agroturystyki w Polsce*. „Zeszyty Naukowe” SGGW w Warszawie. „Polityki Europejskie, Finanse i Marketing”, Nr 2(51-T.I), Wyd. SGGW, Warszawa, s. 191-207.
- Roberts L., Hall D., 2001, *Rural Tourism and Recreation: Principles to Practice*. CABI, Wallingford, Oxon, UK, 2001.
- Rural Development in the EU. Statistical and Economic Information Report 2012*, Agriculture and Rural Development, European Commission, Direct.-General for Agriculture and Rural Development.
- Stańko S., 2009, *Wspólna Polityka Rolna, jej reformy i perspektywy rozwoju podstawowych rynków rolnych w Polsce*, [w:] *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej. Uwarunkowania, mechanizmy, efekty*, M. Adamowicz (red.). Wyd. SGGW, s. 51-67.
- Systematyka i charakterystyka gospodarstw rolnych*, PSR 2002, GUS, Warszawa 2003, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_797_PLK_HTML.htm (dostęp: 12.03.2013).
- Szwichtenberg A., 2006, *Gospodarka turystyczna polskiego wybrzeża*. Monografia Wydziału Ekonomii i Zarządzania, nr 121, Wyd. Uczelniane Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Świetlikowska U. (red.), 1998, *Agroturystyka*. Wyd. SGGW, Warszawa.
- The Role of Agriculture and Farm Household Diversification in the Rural Economy of Poland*, 2009, OECD, Trade and Agriculture Directorate, <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/43245592.pdf> (dostęp: 10.11.2013).
- Turystyka w 2009/2011/2012 r.: Informacje i opracowania statystyczne*, GUS, Warszawa. 2010, 2012 i 2013.
- Veer M., Tuunter E., 2005, *Rural Tourism in Europe. An Explanation of Success and Failure Factors*. Stichting Recreatie Expert and Innovation Centre, Hague, www.stichtingrecreatie.agro.nl (dostęp: 22.02.2014).

